

СТЭРЭАТЫПЫ І ЭТАЛОНЫ Ў ФРАЗЕАЛАГІЧНЫХ АДЗІНКАХ З КАМПАНЕНТАМ *ГЛАВА / HEAD*

У вобразнай аснове фразеалагічных адзінак (далей – ФА) з саматычным кампанентам (далей – СК) *галава* знаходзяцца разнастайныя стэрэатыпныя ўяўленні носьбітаў моў. Так, протасітуацыі ФА *вешаць / апускаць галаву* – даходзіць да моцнага адчаю, адчуваць душэўнае хваляванне, маркоціцца, *схіляць галаву* – прызнаваць сябе пераможаным, пакарацца, паддавацца каму-н., пакляняцца каму-, чаму-н., адносіцца з глыбокай пашанай да каго-, чаго-н., *трымаць вышэй галаву* – пераставаць сумаваць, адчайвацца, паводзячы сябе горда, з пачуццём уласнай годнасці і інш. з’яўляюцца жэставымі і сваёй унутранай формай рэпрэзентуюць вобразы чалавэка з пэўным палажэннем галавы. У аснове ФА знаходзяцца антропныя метафары, а культурныя вобразы суадносяцца з зыходным проціпастаўленнем прамога, схіленага альбо ўзнятага палажэння галавы, што набывае пераасэнсаванне ў ментальных катэгорыях стану асобы: *апушчаная, схіленая галава атаясамліваецца з пакорлівасцю, маркотай, смуткам, а ўзнятая* – з важнасцю, годнасцю і добрым настроем. Падобнае назіраем і ў англійскіх ФА з эквівалентным СК *head: hang <dawn> one’s head* – даходзіць да моцнага адчаю, адчуваць душэўнае хваляванне, маркоціцца; *go about with one’s head in the air* – важнічаць; *keep one’s head* – захоўваць спакой; валодаць сабой і інш.

СФА беларускай мовы рэпрэзентуюць стэрэатыпную сітуацыю праяўленне эмоцый (*галава баліць* – хто-н. моцна турбуецца аб кім-, чым-н., перажывае, непакоіцца; *галава гарыць* – хто-н. моцна хвалюецца, перажывае і інш.). Існаванне гэтых і падобных ФА звязана з тым, што «чалавек у тым ці іншым псіхічным стане характарызуецца пэўнымі паводзінамі, а фразеалагічнае апісанне эмоцый адбываецца праз апісанне самога чалавэка» [1, с. 18]. Для беларускай мовы, у параўнанні з англійскай, характэрна большая колькасць саматычных

ФА, якія звязаны з характарыстыкай эмацыянальнага стану чалавека. Апошнія «як бы не ўзгадняецца ў якасці семантычнай універсальнасці з накірункам семантычнай дэрывацыі лексемы *галава* – частка цела – розум. Аднак з пазіцыі сучаснай нейралогіі адносіны *галава як орган – псіхічны стан чалавека* адлюстроўваюць аб'ектыўную карціну ўзаемазвязей вышэйшых псіхічных функцый чалавека» [2, с. 195].

ФА *браць да галавы, браць <сабе> у галаву* – многа думаць пра што-н., непакоячыся і хвалюючыся перадаюць устаноўкі культуры, у адпаведнасці з якімі чалавек не можа заставацца аб'явавым у адносінах да іншых. Адметны для беларускай фразеалогіі з'яўляецца той факт, што стэрэатыпныя паводзіны ў моманты хвалявання і непакою носьбіт мовы звязвае з галавой, тым самым падкрэсліваючы яе псіхічную функцыю.

У беларускай мове вылучаюцца ФА, семантыка якіх звязана са стэрэатыпнай сітуацыяй – заклад: *адказваць галавой, ручацца галавой* – браць на сябе поўную адказнасць за каго-, што-н.; быць гатовым наплаціцца жыццём; *галаву ў заклад аддаваць* – з поўнай упэўненасцю паручацца ў чым-н., браць на сябе адказнасць за што-н.; *даваць галаву на адрэз / адсячэнне, класці галаву на калодку* – браць на сябе поўную адказнасць за што-н. У аснове пералічаных ФА знаходзіцца метапімічны вобраз «галава» – «чалавек / жыццё», які ўзыходзіць да старажытнай формы разумення носьбітам мовы сябе праз свае часткі. Такім чынам, зыходзячы з універсальных уяўленняў, аддаючы ў заклад сваю галаву, чалавек ручаецца, безумоўна, найвялікшай каштоўнасцю – сваім жыццём.

Адной з асноўных рыс характару беларусаў з'яўляецца мужнасць. А.І. Дубовік, у прыватнасці, адзначае, што «беларускаму нацыянальнаму характару практычна ва ўсе часіны... былі ўласцівы мужнасць і вынослівасць, жыццёстойкасць і нескаронасць» [3, с. 204]. Менавіта гатоўнасць да мужнай абароны каго- альбо чаго-н. выяўляюцца ў ФА з СК *галава*, якая пабудавана на аснове метапіміі «галава» – «чалавек»: *падстаўляць галаву / лоб пад кулі* – рызыкаваць жыццём у баі. Дзеянне, якое рэпрэзентуецца ў ФА, накіравана на адлюстраванне абароны, адбіццё варажага націску, а ФА ў цэлым перадае стэрэатыпнае ўяўленне пра смерць чалавека.

Выразнай адмоўнай канатацыяй характарызуецца антанімічная пара ФА *хмель ударыў у галаву* – хто-п. ап'янеў і *хмель вылецеў з галавы* – хто-н. хутка працверазіўся, якая рэпрэзентуе ўяўленні носьбітаў мовы пра магчымасці чалавека думаць, разважаць, адэкватна паводзіць сябе. Вобразы ФА ствараюцца на аснове метапімічнага суаднясення часткі і цэлага, што з'яўляецца характэрнай пры негатыўнай ацэнцы каго- альбо чаго-н. А ў цэлым ФА перадаюць стэрэатыпныя сітуацыі, звязаныя са знаходжаннем чалавека ў стане ап'янення і выхадам з яго.

Суаднясенне СК *галава / head* з адпаведным кодам культуры дазваляе ўстанавіць увасобленыя ў прадметах, дзеяннях і ўяўленнях носьбітаў мовы культурныя сэнсы нормы, меры, мяжы, іншымі словамі, культурныя эталоны. Так, у складзе беларускіх і англійскіх ФА выяўляюцца эталонныя значэнні СК *гала-*

ва / head як адзінкі ці мяжы вымярэння: з / ад галавы да ног / да пят (з ног да галавы) і from head / top to foot / heel / toe – з усіх бакоў; поўнасю, цалкам; на галаву вышэй і be head and shoulders above smb. / smth. – намога разумнейшы, значна больш вопытны (у параўнанні з кім-н.) і інш. Вобразы пералічаных ФА ўзыходзяць да міфалагічных уяўленняў, у адпаведнасці з якімі чалавек з’яўляецца ўніверсальнай мерай вертыкальнага вымярэння, дзе вышэйшай (максімальнай) кропкай з’яўляецца галава, а ніжэйшай (мінімальнай) – ногі, пяткі. У сувязі з гэтым закадзіраваная ў вобразнай аснове ФА архетыпічная апазіцыя «верх – ніз» рэпрэзентуе ў першай пары ФА эталон цэласнасці візуальнага ўспрымання асобы, а ў другой – эталон максімальна магчымай вышыні.

Архетыпічная апазіцыя «верх – ніз» закадзіраваная і ў беларускіх ФА *ставіць з галавы на ногі* – вяртаць чаму-н. належны парадак, стан і пад.; *пераварочвацца дагары нагамі* – змяняцца карэнным чынам, становіцца зусім іншым; *ставіцца / становіцца з ног на галаву* – змяняцца карэнным чынам, ператвараючыся ў сваю процілегласць; *ставіць з ног на галаву* – змяняць што-н. карэнным чынам, даводзіць што-н. да поўнага беспарадку, хаатычнага стану; ператрасаць што-н., і ў англійскай ФА *head over heels* – лагары нагамі. Аднак, калі беларускія ФА выступаюць эталонам і антыэталонам нармальнага стану асобы альбо паняцця, то англійская – толькі антыэталонам у адностраванні катэгорыі вымярэння па вертыкалі. Вось чаму названія ФА нясуць адмоўнае стаўленне да сітуацый, калі гэтыя меры, эталоны парушаюцца ці скажаюцца.

Такім чынам, ФА з СК *галава / head* нярэдка характарызуюцца тоеснасцю ў семантыцы, аднак, вобразы, што ляжаць у аснове беларускіх і англійскіх саматычных ФА нават з аднолькавым ці блізкім значэннем, абумоўліваюць пэўныя разыходжанні ў эталанізацыі і стэрэатыпізацыі частак цела ў моўнай карціне свету дзвюх народаў.

Літаратура

1. Хайруллина, Р.Х. Фразеологическая картина мира: от мировидения к миропониманию / Р.Х. Хайруллина. – Уфа : БГПУ, 2001. – 285 с.
2. Эмирусейнова, Э.Н. Контрастивный анализ соматической фразеологии английского и крымско-татарского языков / Э.Н. Эмирусейнова // Культура народов Причерноморья. – Симферополь : Межвузовский центр “Крым”. – 2004. – № 55. – Т. 3. – С. 193–197.
3. Дубовік, А.І. Асаблівасці нацыянальнага характару беларусаў / А.І. Дубовік // XXI век: актуальныя праблемы гісторычнай навуцы : матэрыялы міжнарод. навуц. конф., посвящ. 70-летію іст. фак. БГУ, Мінск, 15–16 апр. 2004 г. / Беларус. гос. ун-т ; редкол.: В.І. Сідорцов (отв. ред.) [и др.]. – Мінск, 2004. – С. 203–205.